

Zdenka Kresnik*

PRIBLIŽEVANJE IN ZAČETEK DRUGE SVETOVNE VOJNE V ORMOŽU

Prispevek govori o času približevanja in začetka druge svetovne vojne v Ormožu. Še posebej se osredotoča na prvi val aretacij, ki so bile izvedene v noči s 16. na 17. april 1941. Posebno teži pa prispevku dajejo zgodbe nekaterih Ormožanov, ki so (skupaj s svojimi družinami) omenjene aretacije osebno doživeli in svoje izkušnje dovolili zapisati.

Ključne besede

Druga svetovna vojna, 1941–1945, Ormož, 16. in 17. april 1941, aretacija, izselitev, osebna zgodba

Uvod

Vsako mesto ima svojo zgodovino, katere obdobja so različno raziskana in predstavljena javnosti. Čas druge svetovne vojne je občutljiva tema, o kateri ljudje, ki so jo doživeli, neradi govorijo in se je spominjajo. Kljub temu pa je del naše preteklosti in naša dolžnost je, da se je lotimo preko študija literature, pregleda arhivskih virov in zapisa spominov posameznikov, ki jih je za vedno zaznamovala. In prav to smo v letu 2006 v Muzeju Ormož storili skupaj z dijakinjama Gimnazije Ormož – Tino Kirič in Anemmarie Prapotnik ter študentko Katjo Hebar. Predstavitev rezultatov našega dela je nato potekala 27. marca 2006, ko smo v ormoškem gradu v sodelovanju z Odborom za delo z mladimi pri Območnem združenju zveze borcev NOB Maribor ter Muzejem narodne osvoboditve Maribor v gradu Ormož pripravili t.i. uro spomina ob 65-letnici demonstracij zavednih Ormožanov proti podpisu pristopa Jugoslavije k trojnemu paktu, za katerega vemo, da je bil podpisan na Dunaju, 25. marca 1941. Ker pa omenjeno raziskovalno delo o približevanju in začetku druge svetovne vojne v Ormožu še ni bilo nikjer objavljeno, ga sedaj predstavljamo v nekoliko skrajšani obliki. Osnovni namen tega prispevka pa je, poleg prikaza začetkov svetovne morije na primeru Ormoža, seznanitev širše javnost z zgodbami nekaterih posameznikov, ki so doživeli prve vale aretacij in zbrali dovolj moči, da so o njih tudi odkrito spregovorili.

Začetek druge svetovne vojne

Kot nam je znano, se je druga svetovna vojna začela leta 1939 in trajala do leta 1945. Zajela je 61 držav, med njimi tudi tedanjo Jugoslavijo. Vojno je začela

nacistična Nemčija pod vodstvom Adolfa Hitlerja z napadom na Poljsko 1. septembra 1939 (Nemčija in Sovjetska zveza sta si razdelili poljsko ozemlje). Še pred začetkom vojne je Hitler z različnimi mednarodnimi pogodbami vnašal zmedo v načrte nasprotnikov. Poleg tega si je z različnimi pritiski, grožnjami in lažnimi obljubami podrejal posamezne države. Nemčija, Italija in Japonska so že leta 1936 do 1937 sklenile protikominternski pakt, da bi se skupno bojevale proti mednarodnemu komunizmu. 27. septembra 1940 pa so v Berlinu podpisale t.i. trojni pakt¹ z namenom, da bi v Evropi in na Daljnem vzhodu ustanovile in vzdrževale t.i. novi red in si med seboj pomagale v primeru vojne. Medtem so si te države razdelile vplivna območja, ki naj bi bila obenem tudi območja njihovega vojaškega osvajanja: nemškega v Evropi, italijanskega v Sredozemlju in globlje v Afriki ter japonskega na Daljnem vzhodu. Nameravale so spodriniti svetovno gospodstvo Velike Britanije, Francije in ZDA. Novi red naj bi pomenil uvedbo fašističnega korporativističnega režima² in odpravo nekaterih svoboščin. Nemčija je svoje osvajalne namene zakrivala tudi z geslom, da si mora pridobiti nov življenjski prostor.³

Ureditev okupiranih območij je izhajala iz nacističnega programa, s katerim so želeli na teh območjih ustvariti »življenjski prostor«

* Zdenka Kresnik, kustosinja zgodovinarica, Muzej Ormož, Kolodvorska cesta 9, 2270 Ormož.

¹ Trojni pakt je vojaška zveza sil. Sklenile so ga Nemčija, Italija in Japonska, 27. septembra 1940 v Berlinu. Kmalu so k njemu pristopile še Madžarska (20. novembra 1940), Romunija (23. novembra 1940), Slovaška (24. novembra 1940) in Bolgarija (1. marca 1941). Države podpisnice je zavezoval, da si medsebojno pomagajo, če bi bila katera napadena tudi od držav, ki takrat s trojnim paktom še niso bile v vojni (ZDA). Države podpisnice so pri ustvarjanju »novega reda« priznavale v Evropi prvenstvo Nemčiji in Italiji, v Aziji pa Japonski. (Enciklopedija Slovenije 13, str. 349.)

² Korporativizem je ureditev osnovana na korporativnem sistemu – to pa je sistem, v katerem sta gospodarstvo in politična ureditev osnovana na korporaciji (gospodarski organizaciji, sestavljeni iz več istovrstnih ali sorodnih podjetij zaradi monopolističnih ciljev). (Slovar slovenskega knjižnega jezika, Ljubljana, str. 437.) Korporativizem je teorija, ki temelji na solidarnosti med vsemi družbenimi sloji. S stanovskimi korporacijami pod kontrolo države naj bi preprečili socialne konflikte. (Repe, Sodobna zgodovina, str. 62.)

³ Ilustrirana zgodovina Slovencev, str. 344.

ustanovljen še preskrbovalni urad za preskrbo prebivalstva z življenjskimi potrebščinami. V tej dobi so ustanovili še občinski odbor Rdečega križa ter odbor Unije za zaščito otrok. Zaradi sunkovitega naraščanja cen v dneh približajoče se vojne je sreski načelnik 17. septembra 1940 uvedel tudi maksimalne cene mesa in kruha za celotno področje. Odbor za pobijanje draginje in brezvestne špekulacije je nato 20. decembra 1940 določil še maksimalne cene gostilniškim obratom.⁷

Poleg tega so po 1. septembru 1939 tudi v Ormožu vedno več obveznikov klicali pod orožje. Občinski odbor je zaradi odločbe o podporah družinam oseb, poklicanih na vojaško službo, izvolil enega člana z enim namestnikom v okrajni odbor za delitev rednih podpor. Junija 1940 pa je občina na pobudo krajevnega odbora za zaščito pred letalskimi napadi začela z gradnjo javnega zaklonišča s podzemeljskimi rovi v Mestni grabi. Lastnik zemljišča je bilo sokolsko društvo. Po načrtu je bilo v rovu prostora za 80 sedečih ljudi ali 200 stoječih. Delo je vodil rudniški obratovodja iz Vičancev Franc Kovačič. Potrebni jamski les je dala na voljo občina.⁸

Ormoški Nemci in njihovo delovanje

V letih pred drugo svetovno je tudi v Ormožu začelo naraščati število ormoških Nemcev, ki so se organizacijsko povezovali tudi s ptujskimi Nemci. Ptujsko okrožje, ki naj bi štel 542 članov kulturbunda⁹, je vključevalo tudi krajevno organizacijo v Ormožu. Le-ta je bila ustanovljena leta 1939 (takrat so Nemci in njim prijazni Slovenci ustanovili podružnico »Švabsko–Nemške kulturne zveze«). Ustanovni občni zbor so imeli v kinodvorani Avgusta Kreutza, ključavničarskega mojstra v Ormožu. Načeloval mu je dr. Aribert Brodar, sin Štefana Brodarja, nekdanjega trgovca v Ormožu, ki je bil hrvaškega porekla. Kulturbundovci so imeli od vsega začetka tajne sestanke v hiši in stanovanju dr. Brodarja, na katerih so kovali načrte proti jugoslovanski državnosti. Razpravljali so tudi o tem, kako bodo v mestu prevzeli oblast, ko pridejo Nemci čez mejo in zasedejo Ormož, ter sestavljali sezname zavednih Slovencev, ki so jih nameravali izseliti iz mesta.¹⁰

Članstvo v kulturbundu je v letih pred drugo svetovno

vojno naraščalo. Med vodilne ormoške kulturbundovce so spadali: Adolf in Grete Stammen, dr. Aribert Brodar, veletrgovec z vinom, Elise Brodar, Walter Diermayer, Otton Krall, Anton in Otmar Majerič, mag. Gustav Trautwetter, dr. Alfred Heiss, Paula Heiss in Erich Schara (zadnji trije so živeli v Središču). Jedro kulturbundovcev v Ormožu je predstavljala trgovsko posestniška plast prebivalstva z nekaj izobraženci.¹¹

Ormoški Nemci so v letih pred vojno postajali vedno bolj izizzivalni in arogantni, zavajali so ljudi in jih napeljevali k nepremišljenim izjavam, ki so jih pozneje posredovali dr. Brodarju ali sudetski Nemki Vally Jahnovi. Propagirali so tudi učenje nemščine. Ormoški Nemci so se o vseh podrobnostih pogovarjali na sestankih v kinodvorani Avgusta Kreutza, v prostorih hotela Rajh, pri zdravniku dr. Otmarju Majeriču, lekarnarju Gustavu Trautvetterju, posestniku Adolfu Stamenu, največkrat pa pri vodji krajevne organizacije kulturbunda dr. Aribertu Brodarju.¹²

Demonstracije v Ormožu

27. marca 1941 so združene slovenske sile v ormoškem prosvetnem domu (današnjem Domu kulture) pripravile manifestacijo zoper širjenje nemškega vpliva. V dvorani so se takrat zbrali vsi zavedni Slovenci, ne glede na strankarsko in ideološko opredelitev. Množici so spregovorili ormoški narodnjaki: upravitelj šole Alojz Tomšič, primarij ormoške bolnišnice dr. Anton Hrovat¹³ in Martin Skoliber¹⁴, kmečki sin in začetnik kmetijske zadruga. Slednji je ob tej priložnosti dejal: »Slovenska zemlja ne bo sprejela vase dotičnega, ki bo izpljunil kri slovenske matere«. Protestno zborovanje se je nato preselilo na ormoške ulice, čemur so sledili protesti kulturbundovcev.¹⁶

Začetek druge svetovne vojne v Ormožu

Na cvetno nedeljo, 6. aprila 1941, so Nemci vdrli v Jugoslavijo na avstrjski in bolgarski meji. V Ormož so prišli oddelki nemške vojske iz Radgone čez Ljutomer v torek pred veliko nočjo, to je bilo 8. aprila 1941. Ormoški kulturbundovci, največ ženske, so

⁷ Prav tam, str. 94 in 97.

⁸ Prav tam, str. 97–98.

⁹ Kulturbund je nemška prosvetna zveza in nacistična organizacija, ki je v evropskih deželah z nemško manjšino do 1941. leta opravljala vlogo pete kolone. (Leksikon Cankarjeve založbe, str. 551)

¹⁰ Plejňšek, Življenje ormoških meščanov, str. 101.

¹¹ Šuligoj, Ormoški Nemci med obema vojnama, str. 212.

¹² Prav tam, str. 219.

¹³ Več o dr. Hrovatu v: Plejňšek, Z., Politično dogajanje v Ormožu in okolici med leti 1918 in 1941. V: *Zgodovinski zapisi I*, Ormož, 2004, str. 15.)

¹⁴ Več o Skolibru v: Kresnik, Z., Ormoške ulice. V: *Zgodovinski zapisi III*, Ormož, 2006, str.

¹⁵ Izjava gospe Ljubomire Skoliber, žene Martina Skolibra.

¹⁶ Plejňšek, Življenje ormoških meščanov, str. 103.

takrat pričakali nemško vojsko pred hotelom Rajh. Ko so prišli prvi oddelki, so jih pozdravljali s klici »Heil Hitler« ter jih obsipavali s cvetjem in jim nalivali žganja. Komandant vojaške enote, ki se je ustavila v Ormožu, je takoj razglasil, da morajo vsi, ki imajo orožje, le-to oddati na občinskem uradu v teku 24 ur. Razglasil je tudi, da po 19. uri ne sme biti nihče več na cesti. Kmalu nato so Nemci zasegli in zaplenili tudi vse avtomobile in motorna kolesa v mestu. Po prihodu Nemcev se je jugoslovanska vojska brez boja umaknila iz Ormoža na hrvaško stran in za seboj razstrelila še most čez reko Dravo. 15. aprila 1941 so Nemci privedli v Ormož okrog 800 razoroženih jugoslovanskih vojakov iz okoliških krajev kot vojne ujetnike, jih namestili v meščanski šoli¹⁷ in dobro zastražili. Naslednji dan so jih s čolni prevažali preko Drave v Varaždin, kjer jih je mnogo pobegnilo.¹⁸

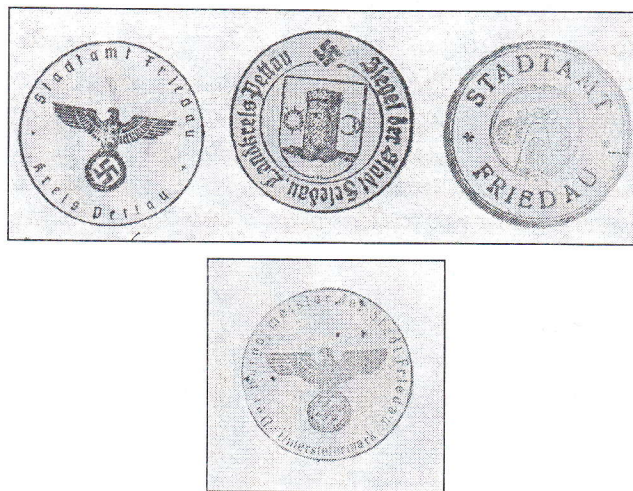
Na veliki petek, 11. aprila 1941, je Ivan Remšnik, obratovodja ormoške elektrarne, odstavil tedanjega župana Franca Hanželiča¹⁹ ter sam prevzel vodstvo občine. Remšnik je opravljal županske posle približno en mesec. Prve dni maja jih je izročil dr. Andreju Froschauerju, ki je prišel iz Gradca in jih je opravljal kot »Beauftragte für die Gemeindeverwaltung« nad eno leto. Za kratek čas ga je nato zamenjal Gottfried Pichler kot »Beauftragte für die Stadtverwaltung«. Novembra 1942 je županstvo mestne občine prevzel Fritz Gärtner, ki je ostal v tej funkciji približno dve leti. Nasledil ga je nekdo s priimkom Sutter, le-tega pa Ehrenfried Machalka, nekdanji živinozdravnik na Ptuj.²⁰

Ukrepi novih oblastnikov

Na ormoškem območju so Nemci prve aretacije izvedli že 16. in v noči iz 19. na 20. april 1941.²¹ To so bili samo prvi ukrepi novih oblastnikov. Z dr. Froschauerjem so namreč maja 1941 prišli v Ormož nemški oblastveni organi in tajna državna policija. S seboj so prinesli sezname oseb, ki so jih ormoški Nemci predlagali za izselitev. Po pregledu seznamov so sklenili izseliti vso vodilno in delovno inteligenco

ter predstavnike slovenskega kulturno-političnega in gospodarskega življenja.²²

Z moškimi, ki so bili poročeni, so morale tudi njihove žene in otroci. Nemci so jih aretirali večinoma ponoči, nekatere osebe so morale takoj z njimi, drugim pa so dovoljevali, da so si najpotrebnejše stvari smeli vzeti s sabo. Zbirali in zapirali so jih v prosvetnem domu, od tam pa so jih vozili na Ptuj in na Borl. Pot jih je naprej vodila na Hrvaško in v Srbijo ter v razna taborišča v Nemčiji. Za prve dni nemške okupacije je bilo značilno tudi pretepanje in prizadejanje težkih telesnih poškodb. Pozneje so Nemci iz političnih razlogov zaprli samo tiste, ki so jih osumili sodelovanja v Osvobodilni fronti.^{23 24}

Slika 2: Odtisi mestnih uradnih pečatov v času nemške okupacije v Ormožu. (Hrani: ZAP, Rokopisna zbirka, R-70, Kronika mesta Ormoža, str. 55)

Političnoupravno je Ormož ostal v območju ptujskega okrožja, ki ga je vodil deželni svetnik, k temu območju so pritegnili še na drugi strani Drave ležečo vas Virje z Otokom. Za opravljanje administrativnih poslov so Nemci takoj nastavili štiri uslužbence. V nekaj mesecih so v Ormožu na št. 73 in 75 adaptirali prostore za pisarniške potrebe. Deželna oblast v Gradcu je leta 1943 dovolila občini, da je lahko v svojem pečatu uporabljala star mestni grb, sestavljen iz stolpa z vzhajajočim soncem v levem in zahajajočim polmesečem v desnem zgornjem kotu. V

¹⁷ Meščanska šola v Ormožu je bila nekoč v zgradbi današnje občinske uprave. Ustanovljena je bila z odlokom Predsedstva višjega šolskega sveta v Ljubljani, 18. decembra 1922. Odprli so jo z začetnim razredom 1. januarja 1923, v katerega se je vpisalo 44 učencev. Šola je delovala do začetka druge svetovne vojne, ko so Nemci šolo zaprli. (Plejnšek, Življenje ormoških meščanov, str. 92.)

¹⁸ Zgodovinski arhiv Ptuj (dalje: ZAP), Rokopisna zbirka, R-70, Kronika mesta Ormoža, str. 51 in 52.

¹⁹ Več o Hanželiču v: Plejnšek, Z., Politično dogajanje v Ormožu in okolici med leti 1918 in 1941. V: *Zgodovinski zapisi, Ormož I*, 2004, str. 15.)

²⁰ ZAP, Rokopisna zbirka, R-70, Kronika mesta Ormoža, str. 52.

²¹ Mavrič, Ptujski okraj, str. 10.

²² ZAP, Rokopisna zbirka, R-70, Kronika mesta Ormoža, str. 52.

²³ Ustanovni sestanek Osvobodilne fronte (OF) je bil 26. (po prvotnih podatkih 27.) aprila 1941 v stanovanju Josipa Vidmarja v Rožni dolini v Ljubljani. Organizacija se je do napada na Sovjetsko zvezo junija 1941 imenovala Protiimperialistična fronta. Pobudnik za ustanovitev je bila Komunistična partija Slovenije. Po ustanovnem sestanku so se pričele priprave na oboroženo vstajo, do katere je prišlo po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo. (Repe, Sodobna zgodovina, str. 180.)

²⁴ ZAP, Rokopisna zbirka, R-70, Kronika mesta Ormoža, str. 54.

Ormožu so ukinili okrajno sodišče ter prenesli njegove pristojnosti na okrajno sodišče na Ptuj. Za sodnouppravne posle so nato v Ormožu ustanovili ekspozituro. Na Ptuj so prenesli tudi davčno upravo. Jeseni 1941 so Nemci odstranili Marijin kip s podstavkom, ki je stal pred hišo št. 76 (tam je bil od leta 1828). Kip je bil nato shranjen v cerkvi Sv. Jakoba st., od leta 1989 pa stoji nasproti cerkvenega vhoda.

Slika 3: Ormož številka 75 – pred drugo svetovno vojno: gostilna Gomzi, med vojno: uradni prostori Mestnega občinskega urada, po drugi svetovni vojni: sedež Mestnega ljudskega odbora. (Hrani: ZAP, Rokopisna zbirka, R-70, Kronika mesta Ormoža, str. 59)

Nemci so odstranili tudi vse slovenske napise na občinskih oglasnih deskah, vaških križih in kapelah, na cestnih križiščih, na pošti, železnici, na trgovskih in obrtnih obratih, ... Odstranili so tudi slovenske hišne tablice, pustili so samo slovenske napise na pokopališču. Prepovedali so slovenske pridige v cerkvi, slovenski pouk v šolah ter pobrali pri društvih, šolskih knjižnicah in pri ljudeh slovenske knjige. Shranili so jih v hišo št. 73, od koder so jih v naslednjih dneh odpeljali v Maribor. Leta 1942 so ponemčili slovenska imena in določili, da se morajo priimki pisati v nemškem pravopisu. V zimskih mesecih so za prebivalce organizirali nemške jezikovne tečaje, ki jih je morala mladina obvezno obiskovati. Januarja 1942 so v Ormožu ustanovili ljudsko knjižnico, za katero je Štajerski Heimatbund v Gradcu dal 500 knjig, večinoma propagandnega značaja. Jeseni leta 1943 so s 105 učenci odprli podružnico ptujске glasbene šole za mladino in odrasle.

Vendar je zanimanje za omenjeno šolo hitro splahnelo.²⁵

Nemci so karakterizirali domače prebivalstvo na osnovi večbarvnih osebnih izkaznic, in sicer: rdečih, zelenih in belih. Rdeče izkaznice so dobili člani prejšnjega kulturbunda in tisti, ki so jih Nemci smatrali za svoje. Zelene izkaznice so dobili tisti, ki so jih do preklica smatrali za nemške državljane, so jim pa lahko državljanstvo in izkaznico vsak čas odvzeli. Bele izkaznice so dobili t.i. varovanci nemške države – ti so bili politično nezanesljivi, ki jih niso smatrali za svoje, bili pa so arijskega porekla. V četrto skupino so spadali ljudje brez državljanstva. Slovensko prebivalstvo Ormoža in okolice je imelo v glavnem zelene in bele izkaznice, mnogo jih je imelo tudi rdeče. Imetniki rdečih in zelenih izkaznic so se morali udeleževati političnih sestankov, ki so potekali vsaj enkrat mesečno v Ormožu, plačevati pa so morali tudi članarino. Lahko so nemoteno potovali pa vsem nemškem državnem ozemlju in so imeli pravico do priložnostnih dodatkov na živilske nakaznice.²⁶

Slika 4: Nekdanja stavba številke 75 v Ormožu leta 2006. (Hrani: Muzej Ormož)

Za potrebe svoje uprave so Nemci takoj po zasedbi popisali vse, zlasti za delo sposobne prebivalce, velikost in zmogljivost kmečkih gospodarstev ter obrtnih in industrijskih obratov. Popisali so tudi živino in perutnino. Likvidirali so zadružno elektrarno in njeno premoženje izročili obratu falske elektrarne v Ormožu, kmetijsko in vinarsko zadruzo ter denarne zavode. Trgovska in obrtna ter industrijska podjetja so pod novo oblastjo delala naprej. Kmetje so morali obvezno oddajati po uradno določenih cenah mleko, zrnje, seno in druge pridelke. Za dela v Nemčiji so že v prvem mesecu zasedbe ustanovili urad za dela, kamor so se ljudje sprva javljali prostovoljno, kasneje

²⁵ Prav tam, str. 55 in 56.

²⁶ Prav tam, str. 56.

pa so jih tja napotili po uradni delovni dolžnosti. Doma so ljudi zaposlili z urejanjem cest: popravljali so okrajne in občinske ceste, cesto Ptuj–Ormož–Čakovec so asfaltirali, v Ormožu pa so v letih 1943–45 tlakovali ceste z granitnimi kockami. V Pušencih so regulirali potok, od Dobrave proti Litmerku pa so skozi gozd uredili novo cesto in jo deloma tudi pogramozili.²⁷

Domače uradništvo mestne občine in državnih prometnih ustanov je opravljalo administrativne posle, tudi zato, ker Nemci niso mogli tako hitro nastaviti svojih ljudi, vodilno mesto na občini in pošti pa sta takoj zasedla Nemca. Na občini je bilo skupaj z županom zaposlenih 14 uslužbencev. Uradni prostori mestnega občinskega urada so bili v Ormožu v hišni št. 75, kjer je bila pred drugo svetovno vojno gostilna Gomzi. Uradni jezik je bil povsod nemški in uslužbenci tudi med seboj niso smeli govoriti slovensko. Stranke, ki niso razumele nemško, so morale priti v urad s prevajalcem. Vsi uslužbenci so morali biti do strank vljudni, moški pa vedno obriti.²⁸

Prvi val aretacij v Ormožu

V noči iz 16. na 17. april 1941 so Nemci aretirali in naložili na kamione ter odpeljali v ptujske zapore in nato na Borl kar nekaj ljudi iz Ormoža, med njimi tudi naslednje osebe: Viktorja Gorjupa, gostilničarja Stanka Grivca, policaja Horvata, Alojza Novaka–Zeka, učiteljico Josipino (Fini) Polak, njenega sina Borisa Polaka, dimnikarskega mojstra Ivana Rakuša, Ivana in Marijo Rojs, trgovca s Hardeka Franca Šumaka, mag. farmacije Jelico Veselič. Martina Skolibra, ki je bil prav tako na seznamu, so odpeljali 17. aprila 1941.²⁹

Omenjeni posamezniki in njihove družine so se po končani drugi svetovni vojni v spomin na prve aretacije vsako leto 16. aprila sestajali v prostorih gostilne Grivec v Ormožu vse do leta 2004. Spomini nekaterih posameznikov, ki so skupaj s svojimi družinami doživeli prve aretacije ob začetku vojne, so sedaj pred nami.

Zgodba družine Gorjup³⁰

Gospa Zmaga Nardin, rojena Gorjup, je tik pred začetkom druge svetovne obiskovala drugi letnik učiteljskega v Mariboru. 1. aprila 1941 je ravnateljica prišla v razred in naznanila, da bo vojna, naj pospravijo svoje stvari in se odpravijo domov.

Ob prihodu nemških tankovskih enot v Ormož je gospa Zmaga z družino živela v današnji Skolibrovi ulici. Po prihodu Nemcev so jim le-ti zasedli del hiše in ga preuredili v zobno ambulanto, v kateri sta delala en bolničar in dva zobozdravnika.

16. aprila 1941 so ponoči trije vojaki in en kulturbundovec aretirali Viktorja Gorjupa, Zmaginega očeta. Aretacije se Zmaga Nardin prav dobro spominja: »Ob enajstih zvečer sem zaslišala zvonjenje. Mama in oče sta bila že v postelji. Mislila sem, da me starša kličeta spat. S puškinimi kopiti so nato razbijali po vratih. To je bil izredno grozen občutek. Šla sem odpret. Vojaki so vdrl v sobo do očeta in mu povedali, da je aretiran in da mora z njimi. Oče si je oblekel novo obleko. Nato smo se z njim objeli in vojaki so se za trenutek obrnili k zidu. Očeta so odpeljali, nismo vedeli, kam. Naslednje jutro smo izvedeli, kdo vse je še bil aretiran poleg mojega očeta. V Ormožu v hiši smo ostale mama, sestra Saša in jaz.«

Slika 5: Izseljenci iz Ormoža v Ljubljani leta 1943 ali 1944. (Hrani: Zmaga Nardin, Ormož)

Dan po očetovi aretaciji so prosili zdravnika, ki je delal v zobni ambulanti, naj poizve, kam so ga odpeljali. Ugotovili so, da je bil njihov oče z drugimi aretiranimi v ptujskih zaporih. Tam ga je obiskala tudi žena Marija, Viktor ji je povedal, da so jih v zaporu pretepali. Nato so jih 1. maja odpeljali v zapore na Borl, kjer so zaporniki spali v hlevu na slami.

Medtem so bile njegova žena in hčerki v hišnem priporu v Ormožu, vendar so ga kljub temu obiskale. Od daleč so opazovale njega in druge moške, ko so hodili po vodo. Enkrat jim je stražar dovolil, da se jim tudi približajo. Takrat je oče povedal: »Govori se, da nas bodo selili. Prodaj kaj, če moreš.« Povedal jim je tudi, da so jih Nemci poniževali, najhuje pa so delali z židi.

5. junija 1941 je oče prišel peš domov z Borla. Naslednji dan zjutraj so jim zaklenili hišo in morali so

²⁷ Prav tam, str. 57.

²⁸ Prav tam, str. 59.

²⁹ Izjava gospe Ljubomire Skolibler.

³⁰ Pogovor z gospo Zmago Nardin, Ormož.

na vlak za Ljubljano (že pred tem so se odločili, da gredo k sorodnikom v Ljubljano – duhovniki in učitelji so se namreč lahko sami odločili, kam bodo odšli). 6. junija se je tako Zmaga s svojo družino poslovila od doma z besedami: »Pridemo še nazaj.« Do vlaka jih je spremljal stražar. Bili so oseba z enim kovčkom. Odšli so v Ljubljano k sorodnikom, ki so bili delavska družina. Velikokrat so bili lačni, saj v mestu ni bilo veliko hrane. V Ljubljani so bili do konca vojne. Tam je gospa Zmaga marca 1944 maturirala na učiteljskišči.

Preživljala se je tudi tako, da je pomagala tujim družinam in si tako prislužila kosilo. V počitnicah je varovala otroke.

Po končani drugi svetovni vojni sta Zmaga in njen oče Viktor prišla 1. junija 1945 v Ormož pogledat, v kakšnem stanju je njihova hiša. 16. maja 1945 se je nato cela družina Gorjup vrnila domov v Ormož – tako, kot so si obljubili ob odhodu. Njihova hiša ni bila poškodovana, vendar v njej ni bilo nič uporabnega.

Slika 6: Srečanje nekdanjih aretirancev ob desetletnici, 16. aprila 1955 v gostilni Grivec. Na fotografiji stojijo z leve proti desni: trgovec Franc Šumak, Viktor Gorjup, Ivan Rakuša in Boris Polak. Sedijo od leve proti desni: Marija Rojs in Jelica Veselič. (Hrani: Zmaga Nardin, Ormož)

Zgodba družine Grivec³¹

Milan Grivec se je rodil 27. maja 1926 v Ormožu na današnji Kolodvorski cesti 13. V osnovni šoli na Hardeku je končal pet razredov, nato je šolanje nadaljeval v gimnaziji v Mariboru. Čas druge svetovne vojne je bil za družino Grivec čas hude preizkušnje. Milanovega očeta Stanka, izkušenega trgovca, so Nemci aretirali že 16. aprila 1941 in ga zaprli na Borlu, kjer je ostal do 2. julija. Takrat so bili tudi ostali člani družine Grivec deležni ukrepov novih oblastnikov. 2. julija 1941 ob pol šestih zjutraj je namreč po njih prišla nemška policija in en ormoški

kulturbundovec. Odpeljali so Milana Grivca in njegovo mamo Marijo. V 10-15 minutah sta morala pospraviti svoje stvari in zapustiti svoj dom. Milan Grivec je lahko nesel zraven samo violino, na katero je igral že sedem let (leta 1942 je violino prodal za hrano v Srbiji). Od doma so morali peš do nekdanjega prosvetnega doma (današnjega Doma kulture). Tam so jih čakali kamioni in jih odpeljali v Maribor v Melje. Očeta Stanka Grivca so z Borla prepeljali v Maribor. Nato je sledil transport v Srbijo – najprej čez Zagreb, Slavonski Brod, Bosanski Brod, Sarajevo, Čačak, Kraljevo, Ruža. Tam so izstopili, na njih pa so že čakali kmetje z vozovi. Bili so izseljeni v malo vasico med Kragujevcem in Kraljevim. Tja so jih pripeljali iz Ruže. Najprej so prišli v neko gostilno, kjer so mami in očetu dali sobo, Milan pa je spal pod biljardno mizo. Tam so jih lepo pogostili, potem so mesec dni prebivali v trgovini.

Za njimi je kasneje prišla tudi Milanova sestra Inka s svojo dve leti staro hčerko. Inka je bila učiteljica, ki se je v Ormožu zaljubila v pravoslavnega prometnika. Med aretacijo Grivčevih je ni bilo v Ormožu, vendar je potem prišla za njimi v Srbijo. Šla je na vlak proti Zagrebu. Tam je prišla na vlak policija. Ugotovili so, da je njen mož pravoslavne vere in jo aretirali ter odpeljali v Jasenovac. Tam je prebila 6 dni. Določena je bila za streljanje. Ko je prišla na vrsto, je prišel do nje nekdanji prometnik v Ormožu, ki jo je prepoznal in rešil. Takrat je šla za svojimi domačimi v Srbijo in jih tam komaj našla. Vsi skupaj so se nato preselili v šolo – sestra je imela garsonjero pri učiteljici, oče, mama in Milan pa so prebivali v eni sobi. Tam so živeli skoraj 2 leti in pol, nato se je šola širila in so se morali preseliti na kmetijo. Pomagali so lastnikom, ki so jih lepo sprejeli in bili vedno v dobrih odnosih z njimi. Na tej kmetiji je bil Milan do septembra 1944.

Takrat so Slovenci, izseljeni v Srbijo, dobili informacijo, da se v Beogradu formira slovenski bataljon, ki je namenjen v Sremski Brod. Milan Grivec se je prijavil in šel v Beograd. Tam so čakali približno deset dni, potem so šli v Sremski Brod, kjer je bil od novembra do aprila naslednjega leta. Čas do konca druge svetovne vojne je preživel na fronti in doživel marsikaj hudega.

Junija ali julija 1945 so se Grivčevi vrnili v Ormož in našli svojo hišo na današnji Kolodvorski cesti 13 v zelo slabem stanju.

³¹ Pogovor z gospodom Milanom Grivcem, Ormož.

Zgodba Ivana in Marije Rojs ter Martina in Ljubomire Skoliber, rojene Rojs³²

Ivana³³ in Marijo³⁴ Rojs je aretirala gestapo v noči s 16. na 17. april 1941. Na poti od današnje Ptujске ceste do občinske zgradbe v mestnem jedru, pred hišo dr. Majeriča, je neznani storilec v temi Ivana Rojsa tako pretepel, da se je na občini nezavesten zgrudil. Ivana in Marijo Rojs so odpeljali v ptujske zapore. Tam sta ločeno prebila pet tednov in bila potem premeščena na Borl. 17. aprila 1941 so Nemci aretirali še Martina Skolibra, ga najprej zaprli ormoškem prosvetnem domu, nato pa tudi njega najprej odpeljali v ptujske zapore in nato na Borl.

³² Pogovor z gospo Ljubomiro Skoliber, rojeno Rojs, Maribor.

³³ Ivan Rojs se je rodil 15. decembra 1875 na Flekušu v fari Svetega Jakoba v Slovenskih goricah kot sin viničarja in tkalca Franca Roisa. Njegov oče je bil Francoz, vojak iz leta 1812, ki se je kot begunec naselil v Sloveniji. V družini je bilo šest otrok. Ivan Rojs je v letih 1881/82 obiskoval dvojezično šolo pri Svetem Jakobu, po preselitvi staršev v Poličko vas v fari Jarenina leta 1882 pa je v Jarenini štiri leta obiskoval ljudsko šolo. Kot najboljši učenec je prejel zlati cekin. V letih 1894/97 je bil v službi v nemškem kazinu, kjer se je naučil brezhibno govoriti in pisati nemško ter bil tudi bibliotekar. V času prve svetovne vojne je bil vojak in je nosil označbo P. V. (politisch verdächtig – politično sumljiv). V vojaški službi je bil od jeseni 1896 do jeseni 1899. Nato je dvanajst let služboval pri orožništvu ter se leta 1912/13 upokojil. Leta 1905 se je v Svetem Lovrencu na Pohorju poročil. Leta 1913 je postal tajnik Geršakove posojilnice, prevzel je tudi posle kletarstva v gostilni pri Kletarskem društvu. Leta 1911 je od tašče Neže Lorber prevzel tri orale zemljišča pri Svetem Križu, leto kasneje je odkupil parcelo in tam zgradil vilo. Leta 1919 je kupčeval z vinom in kupil hišo z gospodarskim poslopjem ter 40 arov velik sadovnjak. V hiši je bila pekarna s klasično pečjo na trdo gorivo. Leta 1925 je Ivan Rojs postal član Radićeve Hrvatske seljačke stranke. Na začetku leta 1926 je ustanovil Kmetško hranilnico in posojilnico ter bil njen tajnik in blagajnik. Ivan Rojs je umrl od kapi 14. avgusta 1955 na svojem domu v Ormožu. (Izjava gospe Ljubomire Skoliber, Maribor.)

³⁴ Marija Rojs, rojena Lorber, se je rodila 5. julija 1883 pri Svetem Križu (Rogaška Slatina) kot nezakonska hči Neže Lorber in nemškega arhitekta Ludviga Miglitscha. Marija se je v krojaškem salonu Kert v Rogaški Slatini izučila za šiviljo. Do poroke leta 1905 je pri uglednih družinah šivala oblačila, osebno in posteljno perilo. Ko sta se Ivan in Marija Rojs preselila s Svetega Lovrenca na Pohorju v Ormož, je v času vojne opravljala njegove posle v posojilnici in Kletarskem društvu. Bila je zavedna Slovenka, odlično pa je obvladala slovenski in nemški jezik. Rodila je 4 otroke, 2 sinova in 2 hčeri. Bila je dobra gospodinja. Ko so se iz stanovanja preselili v hišo, je obdelovala njivo, vrt, redila svinje, zajce in perutnino. V letih 1926–1929 je vodila Glavno tobačno zalogo, dovoljenje za prodajo cigaret je obdržala do leta 1941. Cigarete so se prodajale v lokalu pekovskih izdelkov. Po vrnitvi v Ormož, maja 1945, se je ponovno lotila reje svinj, zajcev in perutnine. Umrla je 30. marca 1968. (Izjava gospe Ljubomire Skoliber, Maribor.)

Njegova štiri mesece noseča žena Ljubomira³⁵ je bila maja 1941 prav tako odpeljana na Borl, kjer je v enem izmed hlevov borske graščine ležala na betonu, pokritem s slamo. Iz borskih zaporov so bili Martin in Ljubomira Skoliber ter njeni starši kasneje poslani nazaj domov v Ormož, kjer so ostali 14 dni. 24. julija 1941 pa so jih transportirali najprej v Maribor, kjer so jim pobrali vso zlatnino. Sledila je pot skozi Zagreb in Slavonsko Požego v Vrginmost v bližini Slunja. Ko so ustaši pravoslavce privabili v cerkev pod pretvezo, da jih bodo prekrstili, so vse pobili – Ivan Rojs pa je dobil nalogo, da jih pokoplje. Konec avgusta 1941 jih je znanec Jože Bedenik sprejel pod svojo streho na Strmcu pri Petrijancu, deset kilometrov od Varaždina. Sredi oktobra so se preselili v Varaždin. Vsak se je moral znajti po svoje. Hrano so jim s čolnom čez Dravo pošiljali starši Martina Skolibra. Na začetku maja 1945 so se vrnil v Ormož v uničeni dom, vendar brez Martina Skolibra. Na oknih je bila namesto šip lepenka, kuhinja je bila brez zidanega štedilnika, sobe brez lončenih peči.

Od izseljenega Ivana Rojsa je za leti 1941 in 1942 v Zgodovinskem arhivu na Ptuj uhranjena kopija in prepis njegovega dnevnika in prijava zločinstev, ki jim je bil priča v Bosni³⁶. Prijavo je oddal po vrnitvi domov, 7. julija 1945, Mestnemu poveljstvu NM Ormož. Prijavo je vložil proti železničarju I. Beljanu, nazadnje starujočem v Karlovcu, I. Klemeniču, mesarju in leta 1941 županu v Vrginmostu v Kordunu ter I. Spreitzu, državnemu logarju zaradi zločinov masovnega mučenja in pokola, omejitve osebne svobode, rop, tatvine, požiga in veleizdaje. 1. ali 2. avgusta 1941 je namreč imenovani Ivan Rojs skupaj z ženo Marijo, zetom Martinom Skolibrom in s hčerko Ljubomiro Skoliber ter z drugimi Slovenci kot

³⁵ Ljubomira Skoliber, rojena Rojs, se je rodila 24. januarja 1919 v Ormožu očetu Ivanu in mami Mariji. Osnovno in meščansko šolo je obiskovala v Ormožu, dvoletno trgovsko šolo pa v Čakovcu. Nato je bila 9 mesecev na izpopolnjevanju nemškega jezika pri šolskih sestrh v St. Veitu am Vogau pri Strassu v Avstriji. Julija 1938 je nastopila službo kot dnevničarka zvaničnica na sodišču v Dolnji Lendavi. Delala je na zemljiški knjigi. Leta 1939 je bila premeščena na okrajno sodišče v Ormožu. Poročila se je 2. junija 1940 z Martinom Skolibrom. Po drugi svetovni vojni se je vrnila v opustošeno hišo v Ormožu. Po ostrem sporu s pristojnimi so ji dodelili sobo in kuhinjo v prvem nadstropju današnjega zobozdravstvenega doma. Prejšnji lastnik zgradbe je bil Nemec dr. Heiss. Ko so ji stanovanje odpovedali, jo je pod streho vzel njen stric Karl Rojs. Kasneje se je s svojim pohištvo namestila v stanovanje svojih staršev, pozneje pa pobegnila k sestri v Rogaško Slatino. Po očetovi smrti leta 1955 je podedovala njegovo polovico nepremičnin. Leta 1959 so jima z mamo nacionalizirali hišo, ki jo je kasneje uspela obdržati. (Izjava gospe Ljubomire Skoliber, Maribor.)

³⁶ ZAP, Kulturno prosvetna dejavnost Ptuja, škatla št. 2, Ivan Rojs: Prijava zločinstev.

izseljenec prispel v Vrginmost v Kurdunu. Prevzel jih je takratni župan Klemenčič. Vojaška posadka v mestu je bila italijanska, ko pa je le-ta okoli 10. avgusta mesto zapustila, so oblast prevzeli ustaši³⁷ in takrat se je začelo preganjanje pravoslavnih prebivalcev. Takoj za prvo nedeljo so okrivljeni z ustaši vred sklicali vse okoličane pravoslavne vere na prekrščenje v Vrginmost. Pozivu se je odzvalo okrog tisoč ljudi obojega spola, mladih in starih v narodnih nošah in s hrvaško zastavo na čelu. Prepevali so domoljubne pesmi. Stari in mladi moški so bili pozvani na zbor v Sokolski dom, kjer so jih zadržali čez dan in noč, drugi dan, v ponedeljek, pa so jih z avtomobili zastražene odpeljali v pravoslavno cerkev na Poposko, kjer so jih do zadnjega pobili. V noči z nedelje na ponedeljek so okrivljeni s pomočjo ustašev prikazali napad na železniško postajališče Črevar-Selo. Uslužbenec postajališča je bil I. Beljan, s puško v roki sta mu pomagala tudi njegov 18- do 20-letni sin in logar Spreitz. Klemenčič pa je kot župan vse skupaj vodil. Pri tem napadu je bilo polovljeno in pobito vse prebivalstvo Črevarjevega sela – moški na kraju samem, ženske z otroki v nekem kamnolomu v bližini Vrginmosta. Ivan Rojs je bil skupaj s tremi Slovenci priča tega pokola. Dobili so tudi nalogo ubite pokopati, kar so tudi storili. Poveljnik ustašev, ki je izdal nalog za pokol, jim je ob tej priložnosti dejal: »Slovenci, vidite, kako se čisti Hrvatska.« Pobitih je bilo 400 – 500 ljudi, ostali so zbežali v gozd. Beljan, Spreitz in Klemenčič so si delili plen, vse govedo so nagnali na velik travnik in razdelili med ustaše in zanesljive ljudi v bližini.

Ivan Rojs je v svoji štiriletni emigraciji prišel v stik tudi s pričami pokola v Bosanski Krupi, kjer je bilo, po njegovem mnenju, pobitih okoli 20.000 ljudi, v Petru Varadinu pa okoli 6.000 ljudi pregnanih in pobitih.

Iz njegovega ohranjenega dnevnika smo zapisali nekaj odlomkov³⁸, ki pričajo o tedanjem dogajanju. Gre za dobesedni prepis, zato ponekod manjka tudi kakšna črka ali beseda. V prvem odlomku je omenjena izselitev Ivana Rojsa in njegove družine ter njihov prihod v Vrginmost, naslednji odlomki govorijo o poboju prebivalcev, zadnji pa o odhodu iz Vrginmosta.

Slika 7: Ivan in Marija Rojs okoli leta 1909. (Hrani: Ljubomira Skoliber, Maribor)

»Iz barake v Požegi, kjer smo spali dve noči smo bili določeni za Korenice – šestdeset kilometrov stran od železniške postaje nekje v Bosni ali Liki. Ker pa bi Mirica tako oddaljenega transporta s tovornim avtom ali peški nebi prenesla je žena s pomočjo zdravnika dosegla, da smo bili poslani v Vrginmost v Korduno, ki leži na železniški postaji nedaleč od Gline in Topolskega. Tja smo dospeli 4. avgusta 1941 zarano zjutraj. V mestu se je nahajala Ital. posadka, ki pa je nekaj dni po tem bila zamenjana z Ustaši. Z nami v istem živinskem vagonu so bili Turkovi iz Ormoža, Hanželičevi iz Hardeka, Jožko Sever iz Ormoža in Lamprehtov iz Sv. Lovrenca na Pohorju. Porazdelili so nas po hišah mestjansko pravoslavne vere. Mi štirje to je jaz, žena, Mirica in zet smo bili dodeljeni v hišo pravosl. trgovca Gjura Črevar. Bili so to dobri ljudje, toda vsi prestrašeni in nekako zamišljeni. Vsled tega niso nič kaj skrbeli za našo prehrano. Kupovali smo si sami redno meso, ki je bilo, poceni in po večerih kuhali pri Lamprehtovih z svojo kuhinjo. Stanovali so namreč v neki večji ... trgovski hiši, koje lastnik Srb je bil takrat baje že interniran, če ni pobegnil. In tako je bila hiša prazna, dočim trgovsko skladišče nabito polno z raznim živežem in sodi rakije in slivovke. Tudi živina je še bila pri hiši kot voli, krave, svinje in perutnina. Vrt je bil obdelan in na njivah pšenica požeta ter krompir, koruza in fižol v rasti. Na dvorišču je bilo zloženih precej bukovih drv. Največ pa spravljениh na kolodvoru, za več sto tisoč dinarjev. Martinek /zet/ je dobil takoj prve dni

³⁷ Ustaši so bili pripadniki hrvaške organizacije, ki je aprila 1941 prevzela oblast v Neodvisni državi Hrvatski.

³⁸ ZAP, Kulturno prosvetna dejavnost Ptuja, škatla št. 2, Ivan Rojs: Prijava zločinstev.

zaposlenje na občini in potem pri Šumarski upravi.«

»Ta dva zvezana mladeniča star 17 in 18 let sta bila odvedena z ženskami in deco v red u mesto in teh ljudi kasneje nisem videl nikdar več. Vsi so bili poklicani k našemu ljubemu Bogecu v novo presrečno domovino nedolžnih mučencev. Čez nekaj časa smo slišali regljanje strojnic na hribčku v Črevarjevem Selu. Nato nam je bilo zapovedano naj gremo na delo zakopavat mrliče. Ko pridemo do prostranega groba vidimo, da so bili mrličji enajst po številu vsi lepo zloženi v jamo k večnemu počitku. Grob so si reveži sami izkopali in je bil tako prostran, da bi vsaj sto mrličev imelo prostora v njem.«

»Na dne 20. avgusta na eno nedelj so bili vsi okoličani moški in ženske pozvani u Virginmost na prekrščenje. Bilo je tega dne dopoldne, ko se je pojavila na cesti sredi mesta dolga povorka, okrog 800 ljudi če ne več. Na čelu te povorke je korakal moški ... hrvatsko trobojnico. Za njo so korakale devojke, potem žene zatem moški mladi in stari v trostopi. Devojke so popevale »Kora kora za korakom itd.«. Devojke je vodil neki učitelj vsaj meni se je tako zdelo. Po kratkem odmoru so bili moški pozvali v Sokolski dom, ali ženske pa razpuščene.«

»Okrog sedme ure tega dne se prijavi občinski pandur z naročilom, da delavci – Slovenci naj vzamejo lopate in gredo pokopavat mrtve. Tudi jaz sem vzel lopato in šel na delo. Pridružila sta se mi brata Lampreht in neki ledični medicinar cukarpekar iz Maribora. Reklo se nam je naj mahne mo po cesti proti Črevar Selu kar smo storili. Med potjo smo se čudili, ko ni bilo nikjer videti kakega sledu nočnega boja in tudi mrtvih ni bilo nikjer za najti. Tako prikorakamo do že tako imenovane žel. čuvajnice okrog osme ure. Tik čuvajnice na levo se razprostira lep travnik in na tem travniku zagledamo polno človeških trupel. Mislil sem, da tu ležijo mrtveci od nočnega boja za zakopati. Ko si vse to po bliže pogledam vidim v moje začudenje, da ležijo v travi same ženske, med njimi pa se gibljejo sem in tja majhni otroci. Ženske so ležale z obrazom obrnjene proti zemlji, kot mrtva vendar so bile še pri življenju samo zganiti se niso smele, bile so ostro zastražene. Bilo jih je kakih 100 po številu, če ne več. Ni mi šlo v glavo zakaj se ženske niso smele zganiti, ko so njih otroci tako jokali in klicali svoje mamice, da je človeku segalo do srca. Sonce je pripekalo in v tej neznosni vročini, ko je deca plakala, lačna in žejna ter prosila matere za vodo, prinese neki Ustaš čeber vode, da bi napojil deco, a drugi Ustaši se temu protivijo. Usmiljeni Samaritan pa vseeno stopa med gručami sem in tja in napaja deco, nakar se je pomirila. Na moje vprašanje kje naj koplemo grob se mi je reklo, da je grob že izkopen in da naj čakamo.«

»Medtem sem izvedel, da so Četniki v minuli noči napadli žel. čuvajnico in v bližini podžagali žični drog. Beljan, žel. čuvaj in njegov sin, oba Ustaša sta baje sama s puškami oborožena vodila borbo proti številnim Četnikom dokler njima niso prišli Ustaši iz Vrginmosta na pomoč. Čudno se mi je zdelo, da ni bil nikdo ranjen in nikjer znaki kake krvi, ko je čuvaj Beljan trdil, da so Četniki vzeli s seboj vse ranjene in mrtve tovariše. On in sin sta v borbi porabila vse naboje okrog 70, sama pa nista bila ranjena še bolj sumljivo pa se je zdelo »podžaganje« žičnega droga tik zraven čuvajnice, kajti če bi Četniki nameravali narediti kakšno škodo bi to nemoteno lahko storili dalje v stran in sicer bi lahko podrli številne žične droge brez vsake ovire. Tudi progo bi lahko razdrli na bližnji samotni točki.«

»Travniki, kjer so ležale ženske z deco loči mali potoček od travnika na drugi strani. Jelševje na obeh straneh potoka nam je zastrlo prosti pogled na onstran potoka, da bi lahko videli, kaj se tam dogaja. Skozi malo liso pa smo le opazili tam moške postave in slišali smo padati zaporedne strele. Neki Ustaš je opozarjal svoje tovariše onstran potoka naj previdno streljajo, da ne bodo izstrelki zadeli tovariše pri čuvajnici. Prišel sem do spoznanja, da se tam za potokom vrši justifikacija nad ljudmi, koje sem opazil skozi vejevje.«

»Ko smo dobili oblastno dovoljenje za odselitev iz Vrginmosta je ... kot načelnik prigovarjal moji ženi, da naj ostanemo in se preselimo v katero koli prazno hišo v Črevar Selu s posestvom od 30–40 oralov, potrebno živino, orodje, seme, živila itd. Ker pa smo odklonili, ker nismo s kmetije sicer pa bi tudi bilo nevarno zaradi stalnih bojov med Ustaši in Četniki in nam bi bilo težko obdelovati in hasnovati tujo z domačo krvjo oškropljeno zemljo. Četniki bi se kaj lahko nad nami maščevali. Kmalu po ten, ko smo se mi odselili so Ustaši polovili še ostale Pravoslavce tam okrog 73 moške in ženske katere so gnali do globokega studenca zunaj mesta tam so nesrečneži se morali slečiti in sami poskakati živi v studenec, ali pa so jih noter pometali in studenec zakopali. Tako priča Joško Sever. Jaz pa do smrti ne pozabim na pokol Ustaša pred žel. čuvajnico. Slovenci vidite, tako se čisti Hrvatska. Ja, videli smo!«

Zgodba družine Šumak³⁹

Ko se je začela druga svetovna vojna, je gospa Slavica Šumak obiskovala 3. razred osnovne šole. Dobro ji je ostal v spominu večer 16. aprila 1941. Takrat se je namreč njen oče Franc, po poklicu trgovec s Hardeka, s solzami v očeh prišel poslovit v sobo, v kateri je

³⁹ Pogovor z gospo Slavico Šumak, Ormož.

spala skupaj svojim bratom in sestro. Med vrati je zagledala tudi moškega v črni obleki, ki je prišel po očeta – kasneje je izvedela, da je bil to gestapovec. Sama takrat še ni razumela, kaj se dogaja – njena starejša brat in sestra pa sta že vedela, da so očeta aretirali. Mama jih je nato poklicala k sebi in jim povedala, da so ga Nemci odpeljali najprej v ptujske zapore in nato na Borl. Doma so jim zaplenili premoženje (za nadzor so dobili komisarja) in odredili hišni pripor, ki pa ga niso vedno spoštovali. S kolesom so namreč obiskovali svojega očeta na Borlu, ki so ga nato kasneje odpeljali v Rajhenburg (Brestanica).

Slika 8: Transport izseljencev v Vrnjačko Banjo leta 1941. (Hrani: Slavica Šumak, Hardek)

Izvedeli so tudi, da se je pričelo izseljevanje slovenskih družin, zato niso bili nič presenečeni, ko je vrsta prišla tudi na njih. Mama jim je pripravila nekaj stvari, saj so s seboj lahko vzeli samo toliko, kot je vsak lahko nesel. Po njih so prišli s tovornjakom konec junija 1941. Zraven je bil komisar, ki je mami dejal: "Vrednost premoženja, ki ste ga tukaj pustili, boste dobili tam, kamor vas bodo odpeljali." Mama, pogumna ženska, mu je odgovorila: "Kaj mislite, da ne bomo prišli več nazaj? A, bomo šel!" Pred odhodom je odšla še na vrt, tam porezala vrtnice in z njimi okrasila transportni tovornjak. Njihovo hišo so nato zaklenili in zapečatili. Peljali so se skozi Veliko Nedeljo, kjer so naložili še nekaj družin, in nato v kasarno v Melju. Tam so vse skupaj pregledali, jim odvzeli zlatnino, pustili pa samo 500 dinarjev po osebi. Iz Maribora so jih nato odpeljali v Rajhenburg, kjer so srečali tudi očeta. Zgodaj zjutraj so jih poklicali na dvorišče, kjer so nato čakali do večera. Takrat so na vozove naložili prtljago, nanjo posadili še otroke in starce ter jih odpeljali proti železniški postaji v Brestanici. Odrasli so morali peš za vozovi. Prepevali so sokolsko himno in pesem "Zdaj gremo, gremo, nazaj še pridemo". Na železniški postaji v Brestanici so jih naložili v živinske vagone ter peljali z vlakom do Zagreba. Tam se je vlak ustavil in člani Rdečega križa so otrokom delili napolitanke. Proti

jutru so prispeli do Slavonskega Broda in tam prestopili v vagone ozkotirne železnice. Pot so nadaljevali do Vrnjačke Banje, kjer so izstopili.

Na postaji jih je že čakalo veliko ljudi, ki so jih sprejeli v kočije in odpeljali v mesto ter jih vse skupaj nastanili v eno zgradbo – sanatorij Sv. Đorđa. Tam so živeli kot velika družina, saj so imeli tudi skupno prehrano. Med izseljenci je bilo tudi veliko otrok različnih starosti, ki so se hitro navadili eden na drugega. Med izseljenci pa je bilo tudi veliko učiteljev, ki so slovenske otroke začeli učiti srbohrvaščine in jih tako pripravljati na obiskovanje šole.

Gospa Slavica je nato vstopila v 4. razred srbske šole in bila med sošolci zelo lepo sprejeta. Tudi učitelji so bili prijazni, saj so jih nato med počitnicami brezplačno poučevali za sprejemne izpite za vstop v nižjo gimnazijo. Imeli so namreč to srečo, da so lahko v Srbiji nadaljevali šolanje, saj so bili izseljeni v mesto (za razliko od tistih, ki so živeli na podeželju in se niso mogli šolati).

Slika 9: Otroci izseljencev v Sv. Đorđu med drugo svetovno vojno. (Hrani: Slavica Šumak, Hardek)

Prvotno so torej živeli v sanatoriju Sv. Đorđa, kasneje pa so bili razseljeni po vilah – oni so živeli v Vili Stišanka, nato v Vili Olimp. Življenje ni bilo lahko, zato so si pomagali na različne načine. Med drugim se je oče tudi začel ukvarjati s pletenjem steklenic in z drugimi obrtniškimi deli. Poleg tega so hodili h kmetom na delo in dobili živila za prehrano. Osvobojeni so bili leta 1944, takrat so mladi fantje (izgnanci) vstopili v Slovenski bataljon Prve krajiške proletarske udarne brigade in se borili na sremski fronti – med njimi je bil tudi brat gospe Slavice.

Po končani drugi svetovni vojni so se julija 1945 Šumakovi vrnili domov v Ormož, ki so ga zapustili pred 4 leti. Vsako leto 16. aprila pa so se nato sestajali v spomin na aretacije, ki so se v Ormožu zgodile na ta datum leta 1941.

Sklepne misli

Čas druge svetovne vojne je bil tudi v Ormožu (tako kot drugod po svetu) čas hude preizkušnje za posameznike in njihove družine. Nemški oblastniki so izvedli številne ukrepe, ki so vplivali na usodo Ormožanov. Med njimi so bile tudi aretacije in izselitve zavednih slovenskih družin. Prve aretacije so bile na ormoškem območju izvedene v noči s 16. na 17. april 1941. Odpeljali so jih v ptujske zapore in nato na Borl. Kasneje jih je pot vodila v izseljenišstvo. Da zgodbe prvih ormoških aretirancev ne bi ostale pozabljene, so nekatere izmed njih v tem prispevku zapisane in ohranjene za poznejše rodove z željo, da se kaj podobnega ne bi nikoli več zgodilo.

Ustni viri

- Milan Grivec, Kolodvorska cesta 13, Ormož.
- Zmaga Nardin, rojena Gorjup, Ptujška cesta, Ormož.
- Ljubomira Skoliber, rojena Rojs, Livadna 38, Maribor.
- Slavica Šumak, Hardek 2a, Ormož.

Pisni viri

- Zgodovinski arhiv Ptuj (ZAP), Rokopisna zbirka, R-70, Kronika mesta Ormoža.
- ZAP, fond: MOO, škatla 17, ovoj 73, Gospodarstvo in obrt (1885–1940).

Literatura

- Enciklopedija Slovenije. Ljubljana, 1991.
- Enciklopedija Slovenije 2, Ce–Ed. Ljubljana, 1988.
- Enciklopedija Slovenije 13, Š–T. Ljubljana, 1999.
- Enciklopedija Slovenije 6, Krek–Morij. Ljubljana, 1992.
- Ilustrirana zgodovina Slovencev. Ljubljana, 1999.
- Leksikon Cankarjeve založbe. Ljubljana, 2000.
- Kresnik, Zdenka, 2005: Ormož po drugi svetovni vojni, Zgodovinski razvoj mesta med leti 1945 in 1965. Ormož.
- Kresnik, Zdenka, 2006: Ormoške ulice. Zgodovinski zapisi III, Ormož, str. 110–119.
- Mavrič, Irena, 1995: Ptujski okraj med narodnoosvobodilnim bojem 1941–1945. Ptuj.
- Plejňšek, Zdenka, 2000: Življenje ormoških meščanov med obema vojnama. Diplomatska naloga, Maribor.
- Plejňšek, Zdenka, 2000: Skupaj zmoremo več, Utrinki iz delovanja društev v Ormožu med leti 1918 in 1941. Ormož.
- Plejňšek, Zdenka, 2004: Politično dogajanje v Ormožu in okolici med leti 1918 in 1941. Zgodovinski zapisi I, Ormož, 9–17.
- Repe, Božo, 1998: Sodobna zgodovina, Zgodovina za četrti letnik gimnazij. Ljubljana.

- Slovenski bataljon Prve krajiške proletarske udarne brigade, Oris bojne poti in spomini. Ljubljana, 1980.
- Šuligoj, Ljubica, 1988: Ormoški Nemci med obema vojnama. Ormož skozi stoletja III, Ormož, str. 203–231.

Povzetek

Svetovna gospodarska kriza se je v letih pred drugo svetovno vojno odražala tudi v Ormožu. Cene življenjskih potrebščin so narasle, pričela so se graditi zaklonišča, delovanje nemških pristašev pa se je okrepilo. Po napadu Nemčije na Poljsko 1. septembra 1939 so se hitro krčile zaloge živil. Na trgu jih je bilo vedno manj, cene pa so jim vedno bolj naraščale. Zato je bil v Ormožu že oktobra 1939 izvoljen petčlanski odbor za pobijanje draginje in brezvestne špekulacije, ki je vsaj do neke mere zavrl prekomerno naraščanje cen življenjskih potrebščin. Leta 1940 pa je bil nato ustanovljen še preskrbovalni urad za preskrbo prebivalstva z življenjskimi potrebščinami. V tej dobi so ustanovili še občinski odbor Rdečega križa ter odbor Unije za zaščito otrok ter junija 1940 začeli z gradnjo javnega zaklonišča s podzemeljskimi rovi v Mestni grabi.

Po podpisu pristopa Jugoslavije k trojnemu paktu so 27. marca 1941 združene slovenske sile v ormoškem prosvetnem domu (današnjem Domu kulture) pripravile manifestacijo zoper širjenjem nemškega vpliva. V dvorani so se takrat zbrali vsi zavedni Slovenci, ne glede na strankarsko in ideološko opredelitev. Protestno zborovanje se je nato preselilo na ormoške ulice, čemur so sledili protesti kulturbundovcev.

Oddelki nemške vojske so prišli v Ormož iz Radgone čez Ljutomer v torek pred veliko nočjo, to je bilo 8. aprila 1941. Ormoški kulturbundovci, največ ženske, so takrat pričakali nemško vojsko pred hotelom Rajh. Ko so prišli prvi oddelki, so jih pozdravljali s klici »Heil Hitler« ter jih obsipavali s cvetjem in jim nalivali žganja. Nemški oblastniki so takoj začeli s prvimi ukrepi, med katerimi so najhujše posledice pustile aretacije – na ormoškem območju so Nemci prve izvedli že v noči s 16. na 17. april 1941. Tako kot v drugih krajih so sklenili izseliti vso vodilno in delovno inteligenco ter predstavnike slovenskega kulturno-političnega in gospodarskega življenja. Z moškimi, ki so bili poročeni, so morale tudi njihove žene in otroci. Nemci so jih aretirali večinoma ponoči. Zbirali in zapirali so jih v Prosvetnem domu, od tam pa so jih vozili na Ptuj in na Borl. Pot jih je naprej vodila na Hrvaško in v Srbijo ter v razna taborišča v Nemčiji. Nekateri so se po končani vojni vrnili, drugi nikoli.